

Körösényi András

A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltathatóságra*

Magyar politika, 1990–2010

Joseph Schumpeter, az elitista demokráciaelmélet atyja a demokráciát a következőképpen határozta meg: „a demokratikus módszer az egy olyan, a politikai döntések elérésére létrehozott intézményi eljárás, amelyben egyének a nép szavazataiért folytatott versengő küzdelemben szerzik meg a döntési hatalmat” (1987, 269).

Kevésbé ismert, hogy az ilyen módon definiált demokrácia működésének sikerét Schumpeter számos feltételhez kötötte. Ezek között szerepel a demokratikus önkorlátozás, amely szerint a demokratikus kormányzás csak akkor lehet sikeres, ha minden szereplő elfogadja a társadalom strukturális alapelveit. Azaz, a demokrácia sikere konszenzust kíván meg ezen elvek felett. A schumpeteri tézis szerint: „Amikor ezeket az alapelveket megkérdőjelezzük, és olyan ügyek jelennek meg, amelyek a nemzetet két ellenséges táborra osztják, akkor a demokrácia működése hátrányossá válik” (kiemelés tőlem – K.A.) (1987, 296).

A schumpeteri tradíció a szűkebb értelemben vett politikatudományon belül kétféle ágazott, de mindkét irány komolyan foglalkozott a konszenzus/disszenzus kérdésével. Az egyik elágazást a demokrácia kompetitív elmélete jelenti. A demokratikus versenynek az Anthony Downs által az 1950-es évek végén *An Economic Theory of Democracy* című művében kidolgozott közgazdasági modellje szerint, ha a szavazók preferencia-eloszlása egy bal-jobb skálán normáeloszlást mutat, akkor a pártok a centrum felé közelítenek a versenyben.¹ Bármelyik nyeri is meg a választást, a centripetális tendencia végül is konszenzusos közpolitikát eredményez. Ha azonban a szavazói preferenciák eloszlása U alakú, azaz a centrumban van a legkevesebb szavazó, s a bal-, illetve a jobbszél felé haladva növekszik a sza-

---

* A Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomtudományi Karán 2011. november 28-án elhangzott előadás alapján készült. Írásom korábbi változatához fűzött megjegyzéseiért köszönettel tartozom Kristóf Lucának, Papp Zsófiának, Róbert Péternek és Tölgyessy Péternek, valamint az MTA TK Politikatudományi Intézetében 2012. február 7-én rendezett vita résztvevőinek, továbbá az adatgyűjtésben és a táblázatok elkészítésében nyújtott segítségéért Metz Rudolfnak.

¹ Ez az összefüggés két versengő pártot, továbbá azok racionalitását és hivatal-orientáltságát feltételezve teljesül Downs (1957) modelljében.

vazók száma, a pártok a szélsőbal-, illetve szélsőjobboldali pozíció felé manővereznek, így centrifugális trend jön létre. Ilyen esetben, bármelyik is nyeri meg a választást, *polgárháborús helyzet* alakulhat ki, szól Downs érvelése.

A másik elágazást a demokratikus elitizmus politikai-szociológiai elmélete adja. A John Higley és társai által az 1980-as években kidolgozott új elitparadigmában a figyelem a versenyről a liberális demokráciák stabilitásának társadalmi és politikai előfeltételeire került (Field–Higley 1980; Higley–Burton 2006; Best–Higley 2010). Higley és társai az egymással versengő politikai vezetők helyett a szélesebb értelemben vett politikai elitsoportokkal és a köztük kialakult viszonyrendszerrel foglalkoztak. Kimutatták, hogy a demokratikus rezsím stabilitásának az alapja az elitek közti *mögöttes konszenzus* létrejötte. Ez a konszenzus, ha nem is terjed ki az értékekre, de kiterjed a demokratikus intézmények működésének normáira. Ha ez a konszenzus nem jön létre vagy felbomlik, veszélybe kerül a demokrácia stabilitása.

Higley és társai történetiszociológiai és nemzetközi összehasonlító elitkutatóskorból vonták le következtetéseiket. Ezen empirikus elitvizsgálatokban azt keresték, hogy milyen történeti út, milyen elitkonstelláció vezetett a stabil liberális demokráciák kialakulásához. Kutatásuk szerint két ilyen domináns út jött létre. Ezek egyike az elitek megegyezése (*elite settlement*), a másik a fokozatosan kialakuló elit-konvergencia volt. Ezzel szemben az eliten belüli viszály (*disunity*) a rendszer destabilizálódásához vezet.

Az 1989–92 közötti kelet-közép-európai demokratikus átmeneteket követően kutatásaikat erre a régióra is kiterjesztették. Ezek eredménye szerint a demokratikus átmenetek közül a *tárgyalásos-megegyezéses* – azaz az ún. kerekasztal-tárgyalásokon keresztül vezető – út felelt meg az *elit-megállapodás* kritériumainak. A szerzők szerint ez teremtett olyan elitkonszenzust, ami stabilizálta a kialakuló liberális demokráciákat (Higley–Burton 2006, 84–88; Higley–Lengyel 2000, 14–15).² Ez az eredmény megegyezett a tranzitológiai irodalomban az 1990-es években kialakult felfogással, amely a lengyel és magyar kerekasztal-tárgyalásokban látta a demokratikus átmenet ünneplésre méltó útját.

Az ezredforduló utáni évtizedben azonban egyre több politikai megfigyelő és elemző a lengyel és magyar politika egyre erősödő polarizációját jelezte. A szociológiában és politikatudományban többen is megkérdőjelezték a Higley és társai által megfogalmazott tézist, nevezetesen azt, hogy a megegyezéses átmenet feltétlenül tartós elitkonszenzushoz és politikai stabilitáshoz vezet. A hazai elitkutatók közül Ilonszki Gabriella és Lengyel György úgy véli, hogy az ezredforduló utáni évtizedben kialakuló egyre konfrontatívabb politizálási stílus és a politikai

² Higley és társai a demokratikus átmenet német, cseh és szlovák útját az elit-konvergencia típusába sorolták.

elit részéről történő folyamatos normasértés miatt Magyarországon *színlelt demokrácia*³ alakult ki (Ilonszki–Lengyel 2009; 2010). Az elmúlt évtized politikai fejleményeinek fényében úgy látják, hogy az 1989–90-es megállapodás-rendszer tartós elitkonszenzus helyett csak egy *időleges kompromisszumot* hozott létre.⁴ Jacek Wasilewski (2010) a lengyel politikát elemezve jut arra a következtetésre, hogy az ezredforduló után a demokratikus elitizmus mögötti konszenzus felbomlott. Thomas Baylis (2011) a közép-európai országokat összehasonlító elemzésében a magyar és a lengyel példát emeli ki, mint ahol az elitkonszenzus létrejött a kezdetektől megkérdőjelezhető.

A következőkben a politikai polarizáció problémájára fogok fókuszálni, miközben az elemzést a magyar politikára és néhány elméleti kérdésre szűkítem.⁵ Először, empirikus-deszkriptív szinten teszem fel a kérdést, hogy ténylegesen polarizált-e, illetve milyen mértékben az a magyar politika. Látni fogjuk, hogy a magyar politikát választói és elitszinten egyaránt jelentős és erősödő polarizáció jellemezte (*polarizációs tézis*). Másodszor, magyarázatot keresek a polarizáció kialakult mértékére. Látni fogjuk, hogy a polarizáció jól magyarázható a politikai eliten belüli ellentét erősödésének a szélesebb társadalomra történő kisugárzásával, továbbgyűrűzésével (*endogenitás tézis*). Végül harmadszor, a schumpeteri tézist próbálom tesztelni, azaz arra próbálok válaszolni, hogy a polarizáció milyen hatást gyakorol(t) a politikai rendszer stabilitására és a demokrácia hatékonyságára, vagy másképpen a demokratikus elszámoltathatóságra (*schumpeteri tézis*).

A MAGYAR POLITIKA POLARIZÁLÓDÁSA

Először tehát arról, hogy milyen mértékben polarizált a magyar politika, illetve a politikai elit. Növekedett-e a politikai polarizáció a rendszerváltást követő két évtizedben? A politikai kommentátorok és elemzők a politikai polarizációnak sok

³ Színlelt demokrácia: az elit és a társadalom jelentős csoportjai „csak imitálják a játékszabályok elfogadását” (Ilonszki–Lengyel 2009, 9).

⁴ Felfogásom szerint Higley és szerzőtársai (2002, 8) túlhangsúlyozták a megegyezést megkötő politikai elitcsoportok közti egységet (elite unity) mind politikai, mind pedig szociológiai értelemben. Bár a megegyezési rendszerváltás kétségtelenül létrehozta az átalakulás szabályait és biztosította az átalakulás békés jellegét, de sem a kialakuló alkotmányos szerkezetet, sem a követhető közpolitikai célokat illetően nem alakult ki teljes konszenzus a politikai elitben. Megvolt az esélye az alkotmány konszolidációjának, hiszen az 1995–97-es alkotmányozás kudarca után közel egy évtizedig ebbe az irányba haladtak a folyamatok. A konszolidációs trend 2006 őszén tört meg (Körösi 2006; 2007).

⁵ A vita, a konfliktus a politika létalapja, intenzitása növeli a részvételt, a politikai küzdelem tétjét. A konfliktusok „szőnyeg alá söprése” számos hátránnyal jár. Ebben a cikkben azt fogom megmutatni, hogy a másik szélsőség, a „túl intenzív” konfliktus, az extrém polarizáció milyen hatásokkal járhat.

tünetét regisztrálták, emellett számos anekdotikus bizonyítékkal szolgáltak (pl. Palonen 2009). De az egyszerű állampolgári tapasztalatok is megerősítik a kutatói megfigyeléseket. Ami számunkra figyelemre méltó, hogy az empirikus kutatások eredményei egybeesnek az elemzői értékelésekkel. A kutatási eredmények azt mutatják, hogy egyrészt az ideológiai önbesorolás aránya növekedett, másrészt a politikai polarizáció mértéke magas volt és folyamatosan tovább növekedett a vizsgált időszakban.

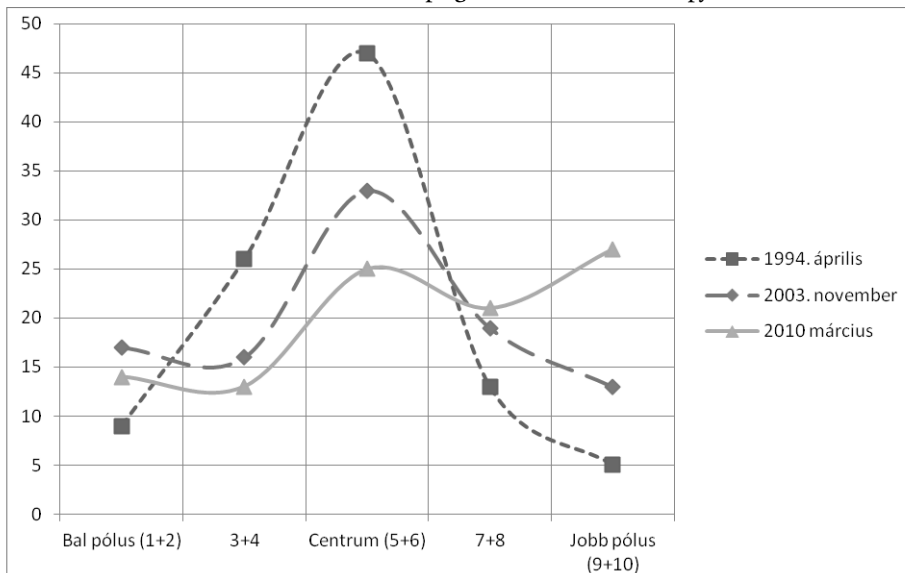
Mielőtt azonban a polarizáció vizsgálatára térnénk, egy előzetes kérdést kell feltenni. Milyen fogalmak alkalmasak a magyar politikában a politikai-ideológiai azonosulásra, önbesorolásra? Két évtized kutatásainak egyöntetű eredménye, hogy a baloldal-jobboldal fogalmi jelentik a legáltalánosabb politikai-ideológiai iránytűt hazánkban, megelőzve például a liberális-konzervatív fogalom párt. A baljobb dimenzióban a megkérdezettek 75–85 százaléka képes magát elhelyezni, és a baloldali, illetve jobboldali identitással rendelkezők aránya 1999–2004 között emelkedő tendenciát mutatott (Fábián 2005, 219, 232). Így a politikai-ideológiai polarizáció alapvető mércéjének a szavazók, képviselők, pártok, illetve az elit baljobb tengelyen történő elhelyezkedését tekintem. Ennek az egyik fontos indikátora a szavazópolgároknak a bal-jobb skálán történő önbesorolása. Angelusz Róbertnek és Tardos Róbertnek (2000, III; 2011, 357) az elmúlt közel két évtizedben végzett kutatásai azt mutatják, hogy az állampolgárok pozícióinak a bal-jobb skálán (önbesorolás alapján) mért megoszlása a kezdeti normál eloszlástól fokozatosan polarizálódott (lásd az I. ábrát és az I. táblázatot). Ezek az eredmények megegyeztek más kutatók, így Fábián Zoltán (2005, 219), valamint Enyedi Zsolt és Keneth Benoit (vö. Enyedi–Benoit 2011, 25) eredményeivel is. A polarizáció erősödése párhuzamos volt a pártosság mértékének növekedésével (Tóka 2005, 27–33).

Az I. ábrán látható, hogy az 1990-es évek közepén a bal-jobb skálán mért megoszlást *grafikonon ábrázolva* egy harang alakú görbét kapunk. Míg ez a szavazópolgárok 1994-es önbesorolását ábrázoló görbe középen hegyesen kiemelkedő és a széleken teljesen ellaposodó, klasszikus harang formát mutat, addig a következő tizenöt évben e harangot a politikai áttrendeződés fokozatosan lelapítja. Azaz 1994–2010 között Magyarországon a politikai centrum fokozatosan gyengült, mivel a harang közepe egyre laposabbá vált, miközben szélei jelentősen megvastagodtak.

A polarizáció mértékét a kutatók a szélső pontokon elhelyezkedők és a centrumban elhelyezkedők hányadosaként kapott *polarizációs indexszel* (PI) mérik.⁶ A polgárok 10 fokozatú bal-jobb skálán történő önbesorolása alapján így számított polari-

⁶ A skálabeosztástól és a számítási módtól függően a különböző kutatásokban eltérő, nem összehasonlítható indexeket használnak. A tanulmányomban alább közölt indexek sem összehasonlíthatóak közvetlenül.

I. ábra *A bal-jobb skálán elfoglalt pozíciók megoszlása 1994-ben, 2003-ban és 2010-ben a választópolgárok önbesorolása alapján*

Forrás: Angelusz–Tardos 2011, 357, 370

zációs index Angelusz és Tardos (2011, 357) kutatásai szerint 1994 és 2010 között a 0,31-es értékről fokozatosan az 1,64-es értékre növekedett (lásd az I. táblázatot).⁷

I. táblázat *Polarizációs (pólus/centrum) index a választóknak a bal-jobb skálán történt önbesorolása alapján (1994, 1998, 2003, 2009 és 2010)*

Felmérés éve	1994. április	1998. február-március	2003. november	2009. április-június	2010. március
PI index	0,31	0,39	0,93	1,61	1,64

Forrás: Angelusz–Tardos 2011, 357, 370.

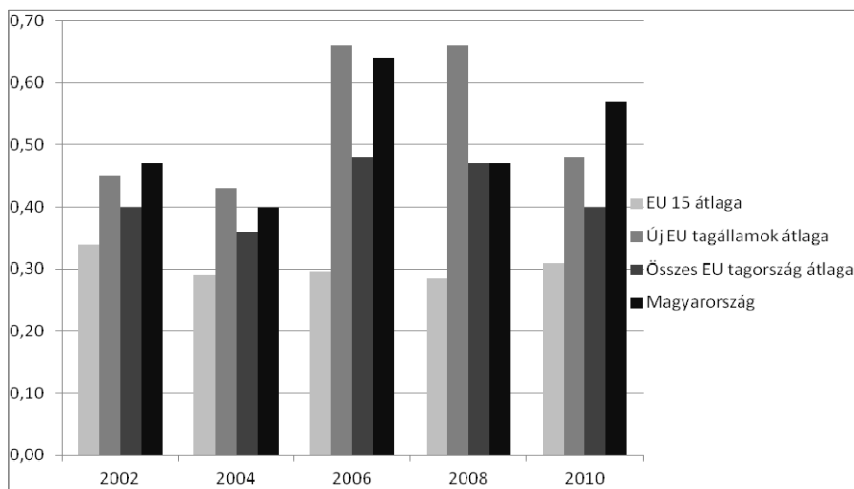
A *European Social Survey* 2002 óta két évente végzett nemzetközi összehasonlító felmérései egy II fokú bal-jobb ideológiai skálán mérik az állampolgári önbesorolást, amely alapján polarizációs index is kiszámítható.⁸ A kutatásban felmérésenként

⁷ Angelusz Róbert és Tardos Róbert (2005, 73) a polarizációs indexet a 10 fokozatú skálánál úgy számította, hogy a két szélső baloldali (1+2) és a két szélső jobboldali (9+10) önbesorolás összegét elosztotta a két középső (5+6) önbesorolás összegével. Mások kutatásai hasonló trendet mutatnak. Ha ugyanezen indexet Fábian Zoltán (2005, 231) kutatásai alapján számítjuk ki, akkor az 1990-es 0,175-ről 2003-ra 0,88-as értékre nőtt.

⁸ A II fokú bal-jobb skálán mért önbesorolások alapján a PI kiszámítása a következőképpen történt: az index értékét a 0,1, illetve a 9,10 skálabesorolás összegének és a közbülső (5) önbesorolás értékének a hányadosa adja.

némileg változott a részt vevő országok száma, de a magyar politika a vizsgált időszakban mindvégig a polarizáltabbak közé tartozott.⁹ Magyarországon 2002-ben 22 országból a hatodik, 2004-ben 25-ből a hetedik, 2006-ban 23-ból a harmadik, 2008-ban 29-ből a tizedik és 2010-ben 19-ből a negyedik legmagasabb polarizációs indexértéket mérték. Ha országcsoportonként nézzük, akkor a magyar polarizációs index az új demokráciák átlaga körül mozog, de mindig jelentősen magasabb az EU 15-ök átlagánál.

2. ábra A polarizációs index alakulása Magyarországon és az EU különböző országcsoportjaiban, 2002–2010

Forrás: European Social Survey (<http://www.europeansocialsurvey.org/>)

A hazai ideológiai polarizáció mértéke – Tóka Gábor (2006, 23–24) kutatásai szerint – különösen magas annak fényében, hogy viszonylag alacsony az effektív pártok száma. Általában ugyanis pozitív irányú összefüggés van az effektív parlamenti pártok száma és az ideológiai polarizáció között, Magyarországon azonban jóval erősebb volt a polarizáció, mint amit a pártok száma alapján várhatnánk.¹⁰

⁹ A magyar polarizációs index relatív magas szinten hullámzik, és a választási években mindig magasabb a közbülső éveknél.

¹⁰ A politikai polarizáció egy másik indikátora a (parlamenti) kormány- és ellenzéki pártok szavozótáborai közötti távolság. Ezt Angelusz és Tardos (2005, 78) a már idézett kutatásukban szintén a szavazópolgárok 10 fokozatú bal-jobb skálán történő önbesorolása (és pártpreferenciája) alapján mérték. A szavozótáborok közti távolság jelentősen, az 1994-es 1,81-ről 2003-ra 4,30-as értékre nőtt. További indikátort jelent a meghatározó pártok közti politikai távolság nagysága. A távolság nagysága 1999 és 2004 eleje között Fábíán Zoltán (2005, 219) kutatása szerint a 10 fokú bal-jobb skálán 2,18-ről 3,49-re nőtt, a Választáskutatási Program közvélemény-kutatása szerint 2010-re ez az érték 5,57-re nőtt (Bíró 2011). Enyedi Zsolt és Kenneth Benoit (2011, 25–26) az elmúlt évtizedet átfogó kutatásai szerint az MSZP és a Fidesz közti távolság egy 11 fokú bal-jobb skálán

Magyarországon tehát 1998–2010 között, miközben csökkent az effektív pártok száma (Enyedi–Benoit 2011, 21), nőtt a bal-jobb skálán mért politikai-ideológiai polarizáció, és két nagy, egymással szemben álló politikai blokk alakult ki. A politikai polarizáció kialakulását, majd növekedését jelzi három további körülmény is.

Az első, hogy az 1990-es évek végétől kezdődően gyors csökkenésnek indult a pártpreferenciák ingatagsága.¹¹ 1998-ra kialakult a szavazók „blokkhűsége”, majd 2002-re a szavazók párthűsége. Az 1990-es években szélsőségesen magas pártok közti, továbbá a baloldal és jobboldal közti *illékonysági index* 1998-at követően jelentősen csökkent (lásd a 2. táblázatot): 2002-re, illetve 2006-ra szinte megszűnt a politikai táborok közti átjárás. „A 2002-es és a 2006-os választási eredmények [...] alapvetően két nagy és mozdíthatatlan szavazótábor szembenállását mutatják”, összegezte a pártpreferenciák stabilizálódásáról szóló kutatásait Karácsony Gergely (2006, 64).¹²

A második, hogy Róbert Péter és Papp Zsófia (2012) kutatásai szerint az ezredfordulót követő évtizedben mind az MSZP, mind a Fidesz szavazótáborán belül nőtt az erős elkötelezettséggel rendelkező pártos szavazók aránya, ami a szavazótáborok kikristályosodását, a választói magatartás polarizálódását mutatja (írásukat lásd jelen kötetben).

A harmadik, hogy a politikai táborok közti átjárás csökkenése nem pusztán a szavazói viselkedésben mutatkozott meg, hanem a mindennapi kapcsolatokban is. Angelusz Róbert és Tardos Róbert (2011, 358–365) kutatásaiból tudjuk, hogy az ezredfordulótól kezdődően a politikai táborhoz való tartozás az *állampolgárok személyes kapcsolatbázisátára* is hatással volt. Az egyének erős kötésű, közeli

---

a szavazók szerint már 2003-ban is igen magas, 5,9-es értéket tett ki, ez azonban 2009-re 7,2-re nőtt. Ez önmagában is és mindenféle összehasonlításban is extrém mértékű polarizációt jelent. (Az állampolgárokhoz képest a szakértők is jelentős, de ennél alacsonyabb – 4,1 és 4,8 között mozgó – értékben becsülték a távolságot, lásd Enyedi–Benoit 2011, 26.) A hivatkozott két kutatás módszertana némileg eltér, de az eredményeik egy irányba mutatnak: a két meghatározó párt közötti politikai-ideológiai távolság folyamatosan növekedett. A politikai polarizáció erejét húzza alá az is, hogy Magyarországon fokozatosan növekedett a *pártidentifikáció*, és az ezredfordulótól kezdődően már az európai országok átlagát meghaladta a pártos szavazók aránya. A Comparative Study of Electoral Systems vizsgálata szerint a valamely párthoz közel álló választópolgárok aránya Magyarországon az 1998-as választások idején mért 38%-ról 2002-re már 52%-ra, 2006-ra pedig 57%-ra nőtt (<http://www.cses.org/>). Ez utóbbi érték már világszerte a legmagasabbak közé tartozik, és Izraellel, Görögországgal és a Skandináv országokkal helyezi egy sorba Magyarországot (Tóka 2006, 25–26).

¹¹ Nyugat-Európában ugyanezen időszakban az átlagos volatilitás enyhén csökkent, míg Kelet-Európában enyhén nőtt (Schmitt–Scheuer 2011, 318).

¹² A baloldali-jobboldali blokkok közötti illékonyság csökkenéséről hasonló eredményre jut Körösi András, Török és Tóth (2007, 307). Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy az illékonysági index csökkenésének a trendje az évtized végére megállt, majd megfordult. Már a 2009-es európai parlamenti választások is jelezték azt a változást a szavazói viselkedésben, aminek következtében a 2010-es országgyűlési választásokon a baloldali-liberális oldal támogatottsága összeomlott.

2. táblázat *Illékonyági indexek*

	1994	1998	2002	2006
Aggregált változékonyság	25,8	31,7	18,3	9,0
Blokkok közti változékonyság	n. a.	16,0	7,2	2,1
Kormánypártokra leadott szavazatok változékonysága	-25,8	-12,2	-3,6	2,1

Forrás: Karácsony 2006, 66.

kapcsolataikban egy politikai *homofil* tendencia érvényesült, amely a 2003-as és 2009-es vizsgálati eredmények szerint fokozatosan erősödött. A személyes ismeretségi kör, kapcsolatrendszer politikailag homogénebbé vált. Míg 2003-ban még nem érte el a 20 százalékot azok aránya a teljes népességen belül, akiknek politikai kapcsolatai homogének (azonos politikai tömbhöz tartozóak) voltak, addig ez az arány 2009-re mintegy 30 százalékra nőtt, azaz csaknem megduplázódott. Angelusz és Tardos a jelenséget az ideológiai-politikai polarizáció erősödésével hozta összefüggésbe. „A polarizáció egyfelől a más táboroktól való eltávolodást – a divergenciát –, másfelől a belső kontaktusokra való ráutaltság erősödését, a kapcsolatok fokozatos egyneművé válását eredményezi”, írják (Angelusz–Tardos 20II, 362). A kutatás eredményeiből az is kiderül, hogy egyrészt az ideológiai pólusokon erőteljesebben érvényesül a kapcsolati homofília, mint a középsőmezőnyökben, másrészt a politikai érdeklődés intenzitásával a kapcsolati homogenitás arányosan nő (Angelusz–Tardos 20II, 362–365).¹³

Az elit

Az ideológiai tengelyen történő polarizáció azonban nem pusztán a szavazói percepció szerint ért el ilyen magas értéket. Az elmúlt két évtizedben több kutatás is foglalkozott az elit valamelyik szegmensének a politikai-ideológiai értékrendjével, arculatával, így a bal-jobb skálán történő elhelyezkedésével is.

A 2010-es választások idején a képviselőjelöltek körében a Választáskutató Program által végzett politikai elitkutatás eredményeiből ismerjük az egyes pártok elitjének a II fokú skálán történő önbesorolását.¹⁴ Az eredmények szerint a képviselőjelöltek önbesorolása nem különbözik lényegesen a pártok szavazóinak a

¹³ A polarizációt erősíti továbbá véleményem szerint az is, hogy az 1998-at követő évtizedben jelentősen erősödött a bal-jobb és a konzervatív-liberális identifikációs dimenziók összefüggése. A két dimenzió közti Pearson-korreláció az 1998-as 0,18-as értékről 2003-ra 0,27-re, 2009-re pedig 0,33-as értékre nőtt (Angelusz–Tardos 20II, 355).

¹⁴ <http://www.valasztaskutatas.hu/eredmenyek-en/adatbazisok>

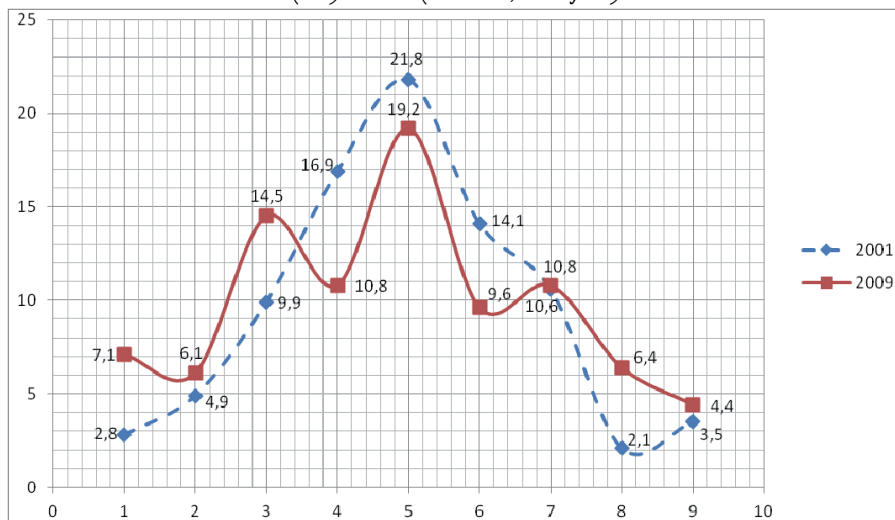

skálán történő – az ugyanezen kutatásban mért – önbesorolásától. Mindkettő erős polarizációt mutat. Az MSZP mind a szavazói, mind az elit körében az 1,6-os skálapozíciót foglalja el, míg a Fidesz az elitnél a 7,4-es, a szavazói körében pedig a 7,8-as skálapozíciót – a szavazók közti távolság enyhén magasabb értéket mutat, mint a képviselőjelöltek közti távolság (Enyedi–Benoit 2011, 37).

Az INTUNE nemzetközi képviselői elitkutatás hazai adatai szerint a II fokú bal-jobb skálán történő önbesorolás alapján kiszámított polarizációs index értéke 2008-ban 1,38, 2009-ben pedig 1,86 volt.¹⁵ Az országgyűlési képviselők körében, a Választáskutató Program által végzett 2010-es elitkutatás eredményeiből számított PI érték 2,86, ami még szélsőségesebb mértékű polarizációt mutat a képviselők körében.

A politikai elitnek a képviselőjelölteknél jóval szélesebb körét átfogó (Csurgó–Megyesi 2011, 152), az MTA Politikatudományi Intézetében folytatott elitkutatás is vizsgálta az elit ideológiai polarizáltságát (egy 9 fokú skálán). Mint a 3. ábrán látható, még ebben az igen tág, köztisztviselőket, önkormányzati tisztviselőket, sport- és szakszervezeti vezetőket és más társadalmi szervezetek, egyházak vezetőit magába foglaló mintában is jelentős polarizáció ment végbe. A 401 fős politikai elitminta tágasságát jelzi, hogy 2009-ben annak mindössze 6,7 száza-

3. ábra *A politikai elit bal-jobb önbesorolása a 9 fokú skálán 2001-ben és 2009-ben; az összes megkérdezett százalékban és a polarizációs index (PI) értéke (1 = bal; 9 = jobb)*

Forrás: MTA j310Politikatudományi Intézet elitkutatása. A PI értékek saját számítások.

¹⁵ <http://www.intune.it/>. A PI a következőképpen lett kiszámítva: 0,1, illetve a 9,10 skálabesorolás összege osztva a közbülső 5-ös önbesorolással.

lékát alkották a parlamenti képviselők, és 1,7 százalékát a politikai pártok vezető tisztségviselői (Csurgó–Megyesi 2011, 152).

Az eredmények megerősítik a fentebb idézett kutatások eredményeit abban, hogy a hazai politikai-közéleti elit ideológiai értelemben vett polarizáltsága az ezredfordulót követő évtizedben jelentősen nőtt (Girst–Keil 2011, 317), ami a 3. ábrán is jól látható.¹⁶ Az itt mért polarizációs index¹⁷ is jelentősen, a 2001-ben mért 0,62-es értékről 2009-re 1,25-re nőtt.¹⁸ De nem egyszerűen a jobb- és bal-szél erősödött, miközben a centrum csökkent. A három középső centrum-, illetve centrumhoz közeli pozíció mindegyikében csökkent, míg a három-három szélső baloldali, illetve jobboldali pozíció mindegyikénél nőtt az önbesorolás aránya.¹⁹ Ez azt jelenti, hogy a centrifugális tendencia az egész bal-jobb skálán érvényesült, a haranggörbe egésze „laposabbá” vált.²⁰

Munkám első részének összefoglalásaként megállapítható, hogy a magyar politikában 1990–2010 között fokozatosan egyre erősödő, és a 2010-es választásokat megelőző fél évtizedben extrém mértékű politikai polarizáció alakult ki a bal-jobb dimenzióban. Ez a polarizáció a politikai elitek és az állampolgárok körében egyaránt végbement.

MAGYARÁZATOK A POLARIZÁCIÓRA

A magyar politika erős átideologizáltságát és polarizációját már az 1990-es években is nagymértékűnek vagy egyenesen túlzottnak tartották a magyar politikával foglalkozó elemzők és politikatudósok. Mivel magyarázhatjuk a magyar politikának a demokratikus átmenettől kezdődően megfigyelhető erős polarizációját? Úgy vélem, hogy a következő tényezők feltétlenül hozzájárulnak a polarizáció folyamatához.

¹⁶ Említésre érdemes, hogy miközben a választópolgárok önbesorolása szerint az ország jelentősen jobbra tolódott, a tágabb politikai-közéleti (de pozicionális) elitben többségben vannak a magukat baloldalinak vallók (Girst–Keil 2011, 317).

¹⁷ A polarizációs index alatt a szélsőértékek összegének és a centrumértéknek a hányadosaként kapott értéket értjük.

¹⁸ Az 1-es és 2-es, továbbá a 8-as és 9-es pozíciók összesített értékének és az 5-ös pozíció értékének a hányadosa adja az itt számított PI értéket.

¹⁹ Míg 2001-ben a (középső három pozícióból összevont) centrumhoz tartozók aránya 50% felett volt, azaz meghaladta a bal és jobboldali önbesorolásuk összesített 33,8%-os arányát, addig 2009-re ez megfordult: a bal és jobb összesített aránya 49,3% a centrum 39,6%-ával szemben.

²⁰ Ezt egy olyan indexszel mérhetjük, amely a PI-től eltérően nem a szélsőértékek és a centrum közti arányt méri, hanem a skála egészét lefedve méri a „görbe egyenletességét” (EI), vagyis azt, hogy a polarizáció mennyire „terül szét” az egész skálán. Itt a három-három szélső skálaérték összegét osztjuk el a középső három skálaérték összegével. Ez az indexérték 2001-ben 0,64, 2009-ben pedig 1,25, ami azt mutatja, hogy míg 2001-ben a válaszolók többsége még a centrumban és a centrum közeli harmadban volt, addig 2009-ben a többség már a bal- és jobboldali harmadokban helyezkedett el.

Az első magyarázó tényezőt az ideológia komoly szerepe jelenti, ami többféle módon is jelentkezett a magyar politikában. Először is, a politikai paletta 1989–90-ben történt gyors pluralizálódása és a politikai mobilizáció feladata egy strukturális kényszert teremtett. Az újonnan létrejött – előzmény és hagyomány nélküli – pártok számára a politikai mobilizáció eredményessége szempontjából elengedhetetlen volt, hogy riváisaiktól minél erősebben megkülönböztessék magukat, ami az ideológiai különbségek hangsúlyozásához vezetett. Másodszor, jelentkezett az ideológiatermelő értelmiség – nemzetközi összehasonlításban szokatlanul erős – szerepében, ami váltakozó intenzitással, de az időszak egészében jelen volt.²¹ Harmadszor, megjelent az ideológia-orientált politikusok markáns jelenlétében, akik a pusztán „hivatal-orientált” – azaz a szavazók preferenciáit adottságnak tekintő – pragmatikus politikusokkal szemben nem pusztán követni, de formálni kívánják az állampolgári preferenciákat. Mind az értelmiség ideológiatermelő szerepe, a pártok mobilizációs funkciója, mind a politikusok ideológiai orientáltsága a kompetitív elitstratégiákat erősítette az 1990-es években, ami a későbbiekben tartós mintává vált.

A második magyarázó tényezőt a pártok körül kialakult holdudvarok, az egymással rivalizáló elitcsoportok belső kohézióját erősítő szubkulturális elemek jelentik. Ezen szubkulturális csoportokat a közös klientúraérdekek, szociokulturális elemek mellett lazább vagy markánsabb ideológiai elemek is összekötik. A politikai szubkulturák szerepet játszottak már az 1980-es évek végi politizálódásban és pártosodásban is. Most azonban a politikai pártoknak az 1990-es évek derekától már jól megfigyelhető és az ezredforduló után is nyomon követhető stratégiáját szeretném kiemelni. A pártok e stratégiával tudatosan próbáltak már létező civil csoportokat és szervezeteket magukhoz kötni (pl. etnikai, veterán, hagyományörző szervezeteket, egyesületeket, egyházakat, alapítványokat és ún. *think tank szervezeteket*), illetve ilyen szervezeteket vagy „pártok felettiként” aposztrofált mozgalmakat létrehozni és ezzel társadalmi, kulturális, értelmiségi és gazdasági háttországukat megerősíteni (Csizmadia 2003; Enyedi 1995). A pártok, illetve az adott politikai oldal vezetői szimbolikus és ideológiai fogódzókat, politikai narratívákat kínáltak e szervezetek, civil csoportok és mozgalmak tagjai és szimpatizánsai számára, és ezzel létrehozták/fenntartották a politikai tábort, szubkulturát.

Harmadszor, külön említésre méltó tényezőnek tekintem a polarizáció erősödésében a politikai populizmus megjelenését a nagypolitikában és a nagy pártok körében. A tágabb értelemben vett *gazdasági* populizmus az 1990-es évektől mindmáig jelen van, és a parlamenti pártok – bal- és jobboldalon, kormányon és ellen-

²¹ A kiemelkedő közírók szerepét az 1990-es évek végétől részben átvették, illetve megerősítették az intézmények, elsősorban a pártok holdudvarához kapcsolódó alapítványok és az ún. *think tank* intézetek (pl. Századvég Alapítvány, Huszadik, illetve Huszonegyedik Század Intézet, Demos, Politikatörténeti Alapítvány).

zékben egyaránt – eszközként használták/használják a dominánsan baloldali gazdaság- és társadalompolitikai attitűdökkel rendelkező magyar szavazók megnyerésére (jóléti rendszerváltás programja, a 13., illetve 14. havi nyugdíj ígérete stb.). A szűkebb értelemben vett politikai populizmus és elitellenesség már az 1990-es években is jelen volt a magyar politikában, de egy-egy marginális politikai csoportra és kisebb vagy a nagypolitika formálásában csak átmeneti szerepet játszó pártokra (Kisgazdapárt, MIÉP) korlátozódott. Az ezredforduló után azonban ez a helyzet megváltozott, az *establishment*-ellenes politikai populizmus a *mainstream* pártokban és a politikai eliten belül is megjelent. A 2002-es választások elvesztése után a jobboldal vezetője egy kifejezetten – a szűkebb, politikai értelemben vett – populista fordulatot hajtott végre politikájában. A polgári körök megalapításával parlamenten kívüli és „pártok feletti” mozgalmat szervezett, *anti-establishment* retorikába kezdett, amelynek egyik fő célcsoportját a privatizáció során meggazdagodott és nagyvállalkozóvá avaszsált egykori kommunista funkcionáriusok, másikat pedig a nemzetközi pénzügyi intézmények (bankárok) és nagyvállalatok (multik) alkották. E populizmus nem korlátozódott a politikai retorikára, hanem a párt ellenzéki stratégiájában (pl. a 2008-as ún. szociális népszavazás kikényszerítésében), majd a 2010-es választási győzelme után a kormányzati politikában is megjelent (Tölgyessy 2012). Az elit ilyen jellegű megosztottsága, illetve e megosztási stratégia a Higley-féle paradigmában definíció szerint az elitkonszenzus ellentétét, a konszenzus gyengességét jelenti.

A negyedik – véleményem szerint döntő – magyarázó elemet a polarizációs spirál kialakulásához a politikai vezetők hozzájárulása jelenti. Nemcsak elemzői értékelésekből vagy politikaelméleti munkákból következtethetünk erre, de empirikus politikatudományi kutatásokból is tudjuk, hogy a politikai vezetők Magyarországon komoly szerepet játszottak a politikai preferenciák formálásában. Egy sor kutató hangsúlyozta a politikai vezetők kiemelkedő szerepét és hatását a magyar politikában. Körösényi (2001) Thomas Poguntke és Paul Webb prezidencializálódás fogalmát felhasználva mutatta be a kormányfő szerepének megerősödését, Enyedi (2004) a Fidesz-vezető(k) stratégiai döntésével magyarázta a magyar pártrendszer átszabását, Tóka (2006) a választási verseny perszonalizációját és a választók vezércentríkusságának szokatlan magas mértékét emelte ki, míg Ilonszki és Lengyel (2009; 2010) James MacGregor Burns tipológiáját felhasználva a *transzformatív* vezetői stílus túlsúlyáról írt. Ezek az eredmények azt is jelentik, hogy az állampolgárok politikai bal-jobb skálán mért preferenciáinak a polarizálódása nem egyszerűen külső, *exogén* adottság a pártok számára, hanem éppenséggel a pártok, illetve vezetőik stratégiájának az eredménye, azaz endogén tényező.²² A személyi tényezők, azaz az elmúlt évtizedet meghatározó politikai

²² Nem tagadható az *exogén* tényezők szerepe sem. A pártok ugyanis részben a létező beállítottságra és bizonyos társadalomlélektani sajátosságokra építenek. Kedvező talajt jelent például a rendszerváltás és az azt követő gazdasági visszaesés, növekvő munkanélküliség és más gazdasági

vezetői stílus és karakter is jelentősen hozzájárultak a polarizációhoz. Elfogadjuk azt az ezredforduló utáni évtized közepétől kezdődően elterjedt politológusi-elemzői véleményt, amely – az adott időszakban – a magyar politikát meghatározó két politikai vezető, Orbán Viktor és Gyurcsány Ferenc politikusi habitusában, karakterében kereste a magyarizációt a belpolitikai konfliktusok kiéleződésére (G. Fodor – Schlett 2006). Két, egymással szemben álló, konfrontatív stílusú, a játék tétjét folyamatosan emelő, kockázatvállaló politikai vezető rivalizálása a politikai polarizáció erősödését eredményezte.²³

Végül ötödször, egy olyan – véleményem szerint fontos – tényezőt, az alapkonszenzus hiányát vagy gyengeségét szeretném említeni, ami a kiindulópontjánál kérdőjelezi meg a Higley-féle elitkonszenzus paradigmának a magyar átmenetre vonatkozó alkalmazhatóságát. Ezen magyarázat szerint a magyar politikát nem egyszerűen az erős politikai-ideológiai polarizáció jellemzi, hanem kezdetektől hiányzik a demokrácia olajozott működéséhez szükséges mögöttes (*alap*)konszenzus, amely a Higley-féle megközelítésben az elitkonszenzus alapja. Ezek szerint téves a rendszerváltás megegyezését konszenzusosnak tekinteni: 1989–1990-ben egy ideiglenesnek tekintett kompromisszum jött létre.²⁴ Az alapkonszenzus hiányára utal a pártok delegitimáló stratégiája. Az alapkonszenzus része lenne ugyanis, hogy a versengő felek elismerik egymás legitimitását. Ezzel szemben a magyar jobboldal a baloldal *nemzeti*, a baloldal pedig a jobboldal *demokratikus* elkötelezettségét vonta kétségbe már az 1990-es évek elejétől – mindmáig. Az alapkonszenzus hiánya magyarázza azt is, hogy szak- vagy közpolitikai viták helyett szimbolikus (legitimációs, illetve kizáró) diskurzusok kerültek a poli-

---

nehézségek nyomán az új rendszerrel – a demokráciával és a kapitalista piacgazdasággal – szemben az 1990-es évek elejétől-derekától növekvő elégedetlenség, a politikai intézményekkel (pártok, parlament, kormány) szembeni bizalom szintjének riasztó csökkenése (Boda 2009; Boda–Medve-Bálint 2010). Mindez önmagában azonban nem vezet a politikai-ideológiai polarizációhoz. Ugyanígy nem vezet polarizációhoz az intézményi tényezők (és közülük is elsősorban a választási rendszer) szerepe, amellyel gyakran a pártok effektív számának a csökkenését magyarázzák. A pártszám csökkenése és a pártrendszer bipolaritása azonban nem magyarázza a polarizációt, sőt Sartori (1976) éppen az ellenkező konklúzióra jutott pártrendszer-elméletében. Munkám fő tézise, hogy a magyar politika ideológiai polarizációjának *endogén*, azaz a politikai szereplők stratégiájában, cselekvésében rejlő magyarázata van.

²³ Egyes elemzők szerint a két politikai vezető rivalizálása a játékelméletből ismert gyáva nyúl játékkal ragadható meg (Gergely 2006). Úgy vélem, hasonlóan megvilágító erejű a dollárukciosis játék. Ez egy olyan csapdahelyzetre mutat rá, amelyben az egymással rivalizáló egyének elkötelezettsége azért eszkalálódik szélsőséges módon egy korábban választott – és kudarccal fenyegető – cselekvési stratégia mellett, hogy igazolják korábban tett „befektetésüket”. A rosszul megválasztott stratégiába való „beragadás” („entrapment”) írásom problematikája felől nézve azért is érdekes, mert a pszichológiai kísérletek eredményei szerint a nagyobb tét, felelősség – intuíciónkkal ellentétesen – növeli a „bennragadás” mértékét (Plous 1993, 248–251).

²⁴ Ez a kompromisszum is csak ideig-óráig működött: az MSZMP-vel tárgyaló ellenzék politikai egysége már 1989 szeptemberében felbomlott.

tikai közélet középpontjába. A pártok egymás legitimitációját kétségbe vonó, „delegitimáló” stratégiái erősítik a bal-jobb ellentét intenzitását, az ideológiai-politikai polarizációt. Az alapkonszenzus – megítélésem szerint (Körösényi 2007) – már 1990-től kezdődően meglehetősen ingatag lábakon állt, 2006 ősztől kezdődően azonban nyíltan megkérdőjeleződött. Ennek számos jele volt: a 2006 őszi tiltakozó mozgalom, a rendőri erőszak, az ellenzék kivonulása a miniszterelnöki beszédek alatt, a kormány, sőt az alkotmány legitimitásának a megkérdőjelezése az ellenzék és parlamenten kívüli mozgalmak részéről, a 2008-as népszavazás alkotmányosságának ellentétes megítélése és a 2010–II-es alkotmányozás körüli konfliktus. Azaz: a polarizáció az ezredforduló utáni évtized közepétől kikezdte a rendszer alapértékeit és alapintézményeit.

A tyúk–tojás probléma

Úgy vélem, hogy a fent számba vett tényezők mind hozzájárultak a magyar politikát jellemző erős polarizáció kialakulásához. Eddig nem tettem fel explicit módon azt a kérdést, hogy vajon mi volt előbb: a szavazók preferenciáinak polarizálódása vagy a politikai vezetők stratégiája arra, hogy polarizálják a választókat? Van-e (és milyen az) ok-okozati kapcsolat az elitek és a választók körében végbe ment polarizáció között? Vagy mindkettőt harmadik tényezők magyarázzák? A szavazók preferencia-eloszlásának ellaposodását követik a szavazat-maximalizáló pártok, vagy pedig éppen fordítva: a polarizációt előidéző centrifugális trend a pártok stratégiájának az eredménye?

A politikaelméletben a Weber, Schumpeter, Sartori, Riker névvel fémjelzett hagyomány kiemeli a politikai pártok, vezetők, elit aktív szerepét a választók politikai preferenciáinak a formálásában (Körösényi 2009; Pakulski–Körösényi 2012). A heresztetikai paradigmában a politikai-ideológiai konfliktusok természete és intenzitása is elsősorban a párt(elit)stratégiák következménye. A politikai szociológia és a Rokkan nyomán keletkezett törésvonal irodalom egyik (igaz kisebb) ága azt hangsúlyozza, hogy a társadalom szociológiai tagoltsága nem jelent eleve politikailag releváns tagolódást, hanem az a politikai aktorok tevékenysége nyomán jön létre (Sartori 1969; Enyedi 2004). Megerősíti ezt a szavazók és pártok kapcsolatával foglalkozó irodalom egy része is. Az Egyesült Államokban folyó – a politikai kommunikációt, a pártokat és a közvélemény alakulását vizsgáló – empirikus kutatások szerint a kibontakozott politikai-ideológiai polarizáció top-down jelenség, és az elit orientálja a szavazókat (Fiorina et al. 2008; Levendusky 2010).²⁵ A pártoknak az 1980-as évektől kezdődően ismét növekvő szerepe, továbbá a szavazók erősödő pár-

²⁵ Mások ezzel szemben az ideológiai polarizációnak az elit és a szavazók körében történő párhuzamos, egyidejű terjedéséről írnak (pl. Abramowitz–Saunders 2008).

tossága egyaránt a pártok és a politikai elit körében kialakult ideológiai polarizáció következménye (King 1997; Layman–Carsey 2002; Hetherington 2011).

A posztkommunista országokban az elit(ek) szerepe még hangsúlyosabb, mint azon országokban ahol a demokrácia kontinuitása fennállt. A politika pluralizálódásával az elit politikai tagolódása és ideológiai önazonosságának kialakulása sokkal gyorsabban végbement, mint ahogyan ez társadalmi szinten megtörtént. A hazai politikai fejlődést meghatározó új pártok szűk értelmiségi elitcsoportokból jöttek létre (Körösenyi 1991). Megalakulásuktól kezdődően határozott ideológiai arculattal rendelkeztek. Az elemzői és politikatudományi értékelések szerint a politikai konfliktusok – a kortárs nyugat-európai politikához képest – szokatlanul nagymértékben folytak ideológiai kérdések körül (Ágh 1993; Fritz 1991; Schöpflin 1990), azaz: az ideológia jelentős szerepet játszott a politikai táborteremtésben.

Az elit(ek) és az állampolgárok körében az elmúlt két évtizedben végzett hazai vizsgálatokból két általános tendencia körvonalazódik. Az egyik, hogy – miként korábban láthattuk – a politikai elit ideológiai karaktere markánsabb, az ideológiai skálán való önbesorolása polarizáltabb,²⁶ mint az állampolgároké (Körösenyi 1996, 82–90; Enyedi 2004, 12). Tagjai (különösen a képviselők) egyre távolabb kerülnek a politikai centrumtól. A másik, hogy a pártok szavazótáborainak ideológiai önbesorolása követi a politikai folyamat (politics) és a pártrendszer dinamikájában, a pártok egymáshoz való viszonyában bekövetkezett változásokat, így az állampolgárok bal-jobb skálán történő önbesorolása is polarizációs trendet mutat. Ezt árnyaltabban mutatja a pártok potens szavazótábor közötti rokonszenv-ellenszenv index. Angelusz és Tardos (2000, 105–113) 1991 és 1998 közötti időszakot felölelő kutatásainak eredményei azt mutatták, hogy a rokonszenv-ellenszenv indexben történt változások jól magyarázhatóak a politikai folyamatban (politics) és a pártok kapcsolatrendszerében történt változásokkal. Másképpen, a politikai dinamika változásai az állampolgári preferenciák hozzáigazodását vonták maguk után.²⁷ A pártoknak és a politikai elitnek az állampolgári preferenciákat formáló aktív szerepét tárta fel a hazai empirikus irodalomban Enyedi Zsolt (2004) a Fideszről írt esettanulmánya, ahol kifejezetten ez a kérdés állt a kutatás fókuszában.

Összegezve, úgy vélem, hogy a fentiek alapján joggal tekinthetjük a polarizáció elsődleges aktorainak a pártokat és a politikai elitet. Joggal következtethetünk továbbá arra, hogy a pártok és az elit körében végbemenő polarizációt a szavazók egy bizonyos késéssel követik. Ezzel a tyúk-tojás problémára is választ kaptunk. A pártok és a politikai elitek generálják a politikai tagoltságot és a választók

²⁶ De ehhez hasonló tendencia érvényesül a liberális-konzervatív skálán is.

²⁷ Az 1990-es választásoktól kezdődően kialakuló centrifugális pártverseny sokkal inkább a konfrontatív elitviselkedés eredménye, mint a társadalmi tagoltságé (Körösenyi 1991, 74).

szintjén végbemenő politikai polarizációt. Az elitek körében végbemenő polarizáció hatására válik markánsabbá a szavazótáborok politikai-ideológiai profilja, és ennek következménye a szavazótáborok közti polarizáció erősödése.

A POLARIZÁCIÓ HATÁSA A DEMOKRÁCIA MŰKÖDÉSÉRE

Írásom harmadik és egyben utolsó részében arra a kérdésre keresem a választ, hogy az állampolgárok és a politikai elit megosztottságának mélysége, továbbá a politikai polarizáció intenzitása milyen hatással van a demokratikus elszámoltathatóságra, a demokrácia hatékonyságára. A demokratikus elitizmus ígérete az elituralom és a demokrácia összeegyeztetése volt: az elit uralkodik, de elszámoltathatóvá, leválthatóvá válik. Az új elitparadigma, azaz John Higley és szerzőtársainak tézise szerint az elit túlságosan mély megosztottsága gyengíti a liberális demokrácia stabilitását.

Az én hipotézisem az, hogy az erős polarizáció nemcsak a stabilitást áshatja alá, de az inkumbens vezetők elszámoltathatóságát is gyengíti. Az alábbiakban arra próbálok válaszolni, hogy milyen hatásmechanizmusokon keresztül bontakozik ki ez a gyengítő hatás.²⁸ Öt hatást különböztetek meg, amelyek ilyen irányba hatnak: a pszichológiai és információs, a morális, a közpolitikai, a patronázs- és a delegitimáló hatást.

A pszichológiai és információs hatás

Az ideológiai-politikai polarizáció, amelyet Anthony Downs (1957) az állampolgári preferenciáknak a bal-jobb skálán történő U alakú eloszlásával ábrázolt, *tábormentalitás* alakít ki a két egymással szembenálló politikai-ideológiai oldalon. A hazai politikai irodalomban és publicisztikában „hideg polgárháborúként” elnevezett helyzet a Mi és Ők tudat megerősödését eredményezi. A törzsi politika, a tábormentalitás azonban áttöri és így meggyengíti a pártpolitikai érdekektől független politikai közvéleményt,²⁹ és dezinformációs hatással jár. Mi ennek a magyarázata?

Régi megfigyelés, hogy az emberek szívesebben beszélgetnek – politikáról is – a hozzájuk hasonló állásponton levőkkel, mint az eltérő véleményen levőkkel (Berelson

²⁸ A polarizációnak a negatív következmények mellett lehetnek pozitívan értékelt hatásai is. Ilyen például, hogy az elitpolarizáció hatására nő a politikai részvétel (Crepaz 1990), továbbá nő az átlagszavazó attitűd-együttesének konzisztenciája (Levendusky 2010).

²⁹ „Ha [...] normáeloszláshoz képest szélsőségesen eltolódnak a szemléleti pozíciók skálabeli kifejeződései, ez azt jelzi, hogy az egymásra hangolódo konvergens kommunikáció esélyei [...] nagymértékben lecsökkennek, és voltaképpen egy valamennyire is egységes szemantikai univerzum, a demokratikus kommunikáció előfeltétele szertefoszlik” (Angelusz–Tardos 2011, 357).

1952, 323). A politikai kommunikáció szegmentálódása a közvélemény széttöredéséhez vezet. A politikai homofília, a tábormentalitás kialakulása negatív hatással van az állampolgárok informáltságára, illetve az informáltságuk „kiegyensúlyozottságára”. A politikai polarizáció erősödése így növeli a politikai elfogultságukban különböző csoportok „politikai valóságérzékelése” közti szakadékot. Minél erősebb a tábormentalitás, annál jobban torzul az állampolgárok informáltsága, annál inkább csökken a „politikai realitásról” kialakult képük tárgyilagossága.³⁰ Ennek egyik oka a *megerősítési torzítás* (confirmation bias) jelensége, amely szerint az előzetes hipotéziseinknek, meggyőződéseinknek megfelelő információkat részesítjük előnyben az azokat cáfoló információkkal szemben (Plous 1993, 233). A határozott politikai nézetekkel rendelkezők szívesebben hallják a személyes politikai elfogultságukat megerősítő híreket, a saját pártjuk vezetőinek helyzetértékelését, miközben – *szelektív percepció* révén – elnyomják, „kiszelektálják” a kellemetlen tényeket (Plous 1993, 15–21). Mindezt jól tükrözik a médiafogyasztási szokások. A legtöbben inkább a számukra kedves, politikai nézeteikkel megegyező irányultságú médiaterméket, hírmagyarázatot olvassák, hallgatják vagy nézik.³¹ Az ügyek szelekcióját, illetve megfelelő „beállítását” (*framing*) így már a „pártos” média elvégzi, ami visszahat a fogyasztók/állampolgárok politikai véleményére, tovább erősítve ezzel a „szelektáló” hatást. Egyes kutatások szerint a kereskedelmi média nyereségességi igényei is erősítik ezt a hatást (Bernhardt et al. 2008). Azaz, ha a társadalom polarizáltsága nő, az növeli a média politikai elfogultságát, ami – önálló magyarázó tényezőként – negatívan hat vissza a médiafogyasztó állampolgárok informáltságára, és tovább csökkenti annak tárgyilagosságát.

A politikai polarizáció és a tábormentalitás következtében kialakuló médiafogyasztási szokások és a médiahatás csökkentik a választói döntések hatékonyságát, azaz a „dezinformációs” mechanizmuson keresztül „torzító” tényezőként hatnak a választási eredményekre. Torzítás alatt itt azt értem, hogy egy adott (polarizált) preferencia-eloszlás esetén a tábormentalitás, a politikai realitás szelektív percepciója és a médiahatás (media bias) eltérő szavazói viselkedéshez vezet, mintha egyazon „semleges”, tárgyilagos média fogyasztója lenne mindkét tábor. A polarizált szavazóközönség mindkét tábora szavazatával eltér attól, ami „semleges” vagy tárgyilagos informáltság mellett kialakulna.

³⁰ Ezt jelzi az ún. ellenséges médiahatás jelensége is. Szociálpszichológiai kísérletek szerint a szelektív percepció gyakran ahhoz vezet, hogy a politikai paletta ellentétes oldalán álló, erős pártlojalitással rendelkező hírfogyasztók ugyanazon médiaanyagot elfogultnak tartják saját pártjukkal szemben (Plous 1993, 20).

³¹ Ennek egyik oka, hogy bár minden szavazó számára előnyösebb lenne az állampolgárok jobb informáltsága, az egyes állampolgár a szavazás kimenetelére való elhanyagolható befolyása miatt nem érdekelt a magasabb egyéni informáltságban (racionális tájékozatlanság tézise). Az egyes állampolgár így magasabbra értékeli a média szórakoztatási értékét annak hírértékénél vagy információs értékénél (Bernhardt et al. 2008).

A polarizáció növekedésével nemcsak a politikai értékek és célok közti távolság nő az egyes politikai táborok között, de az adott helyzetről való informáltság, a politikai realitásról (az azt előidéző folyamatokról, mögöttes kauzális összefüggésekről) kialakult képek között is szakadék alakul ki. Magyarországon több kutatás kimutatta, hogy összefüggés van a médiafogyasztási szokások és a politikai preferenciák között (lásd pl. Gázsó 2005).

A morális hatás

Az ideológiai-politikai polarizáció és a tábormentalitás következtében a szakmai kompetenciával és rátermettséggel, erkölcsi integritással szemben olyan mértékben növekszik meg a (párt)politikai vagy tábor-hovatartozás és lojalitás szerepe, ami patológikussá válhat. Kettős mérce alakul ki, bocsánatos bűnné válik az alapértékek megsértése, ha a Mi oldalunkon történik, miközben drámai hatású, végzetes, ha a Másik oldalon jelentkezik. A közös mérce megszűnése morális relativizmushoz vezet, és teret enged a politikai felelőtlenségnek, korrupciónak. Mindez csökkenti a demokratikus kontroll és elszámoltatás hatékonyságát. Gyengül ugyanis a demokratikus választásoknak a Friedrich-törvényben megragadott, az inkumbens politikusokat ösztönző hatása.³² A polarizáltabb paletta esetén megnő a pártos, elkötelezett (partisan voters), és csökken a bizonytalan (swing voters) szavazók aránya. Ha a saját tábor szavazataira mindenképpen számíthat a kormány, a bizonytalanok aránya jelentéktelenre zsugorodik, és a másik oldal szavazataiért folytatott küzdelem reménytelen, mi ösztönzi a kormányzó pártot választási ígéretei betartására? Mi motiválja a hatékony és felelős, a közérdeknek megfelelő kormányzásra? A demokratikus kontroll, a politikusok elszámoltatása akkor lehet hatékony, ha a választópolgárok egy jelentős része nem tartozik egyik stabil politikai táborhoz sem, hanem a bizonytalanok számát gyarapítja. Az ő szavazatuk ugyanis szituatív tényezőktől, egyebek mellett a kormányzati teljesítmény megítélésétől függ.

Polarizált helyzetben a bizonytalanok/mediánszavazók jelentős aránya arra ösztönzi a pártokat, hogy manipulálják a bizonytalan szavazók hitét a lehetséges policyválasztásokról és azok következményeiről. *Policytorzítás* vagy *beresztetika* segítségével olyannak próbálják lefesteni a valóságot és a közpolitikák világának kauzális összefüggéseit (azaz a fennálló tényleges helyzetet, valamint az egyes policy inputok és policy outputok közti összefüggést), amelyben a célul tűzött vagy

³² A politikai polarizáció további pszichológia hatása, hogy a racionális/mérlegelő szavazókból expresszív szavazót, politikailag erősen elkötelezett lojális táborot teremt. A másik politikai tábor jelöltjére így akkor is értelmetlen vagy „irracionális” szavazni, ha a saját oldal inkumbens politikusára csapnivaló (korrump stb.).

követett kormánypolitikák vélt implikációi megegyeznek a bizonytalanok/medián-szavazók által kívánatosnak tartott kimenetekkel (Hindmoor 2004; Schultz 2008, 1079). Minél erősebb a polarizáció, azaz minél távolabb vannak az egyes pártok a mediánpozíciótól, annál jobban függ a bizonytalanok tényleges pártválasztása az adott párt részéről történő polycytorzítás vagy heresztetika sikerétől.

Megítélésem szerint Magyarországon ezek a folyamatok az ezredforduló után nagymértékben előrehaladtak. Ha U alakú preferencia-eloszlás nem is alakult ki, az eloszlást ábrázoló görbe ellaposodott. A szélek megerősödtek és kialakult a tábormentalitás. A politikai pártok olyan területekre is beszivárogtak – így a közigazgatás középső és alsóbb szintjei, egyetemek vagy egészségügyi intézmények –, ahol korábban, az 1990-es években még nem voltak jelen. Befolyásukat – a vezetői kinevezéseken keresztül és más módszerekkel – olyan területekre is kiterjesztették, mint például a színházak, kulturális intézmények. A törzsi politika következtében terjedő kettős mérce, morális relativizmus kialakulásának olyan jeleit láthattuk, mint a köztörvényes bűncselekményekkel vádolt politikusok, közéleti személyiségek mellett fellépő, számukra büntetlenséget követelő – politikai szimpátia alapján szerveződő – közvélemény-formáló értelmiségi csoportok megjelenése.

A közpolitikai hatás

Ha az inkumbens párt mindig a választási ígéreteinek megfelelő kormánypolitikát folytat, akkor a közpolitika – növekvő polarizáció esetén – az egymást követő kormányzati ciklusokban „cikkcakkosan” alakul. Ez, hipotézisem szerint, többféle módon is csökkenti a közpolitika hatékonyságát. Először is, a követett közpolitika a polarizáció hatására távolabb kerül a mediánpozíciótól, azaz a társadalmi optimumtól (Schultz 1996; 2008). Ennek oka, hogy a kialakult helyzetben az inkumbens párt nem centrista – azaz a mediánpozíciót követő – közpolitikát folytat, ugyanis azt saját szavazótábora nem érezné magáénak, a centrista szavazók száma pedig lecsökkent. Másodszor, a közpolitika gyakori irányváltása csökkenti annak hatékonyságát abban az értelemben is, hogy a gyakori közpolitikai irány-, illetve rezsimmváltás nagy társadalmi költséggel jár. Egy-egy új közpolitikai irány bevezetésének meg kell fizetni a társadalmi költségét, miközben a közpolitikai rezsím rövid életgörbéje – a kormányzati ciklust követő gyakori irányváltás – miatt társadalmi haszna már gyakran elmarad. Az elmúlt két évtized hazai közpolitikájából ilyen területet jelent például a köz- és felsőoktatás, az egészségügy, a társadalom- és jövedelempolitika, drog- és büntetőpolitika.

A hatalommegosztásos kormányzati rendszerekben a polarizáció egy további közpolitikai hatása a döntésképtelenséghez vezető patthelyzetek gyakoribbá válása és a közpolitikákat megújító döntések (pl. reformok) visszaszorulása lehet (McCarty n.d.). Mivel egy hatalommegosztásos rendszerben a sikeres döntésekhez

és közpolitikához szélesebb körű konszenzus – de legalábbis a vétópontok semlegesítése – szükséges, a polarizáció növeli az ellenoldal motivációját arra, hogy mindent megtegyen a kormányzati politikák megakadályozására. A magyar kormányzati rendszerben a közpolitikai vétó egyik hatékony eszköze az alkotmánybíráskodás gépezetének a rendszeres mozgásba hozása volt. Az 1990-es években a kétharmados törvényeknek és a politikai polarizáció következtében kialakult megegyezéshiánynak az egyik következménye volt az alkotmánybírósnak a parlament rovására megnövekedett szerepe az alkotmányértelmezés és ezen keresztül az alkotmányozás és a törvényhozás területén. Másik vétóeszközként is mozgásba hozható intézmény a népi kezdeményezéssel indított referendum, amely – sikeres – alkalmazásának látványos példája volt a 2008-as népszavazás.

Végül, az erősebb polarizáció nagyobb ösztönzést adhat a „stratégiai konfliktusok” (strategic disagreement) előidézéséhez, illetve a felelősségáthárítás (blame game) gyakorlathoz, amelyek negatívan hatnak vissza a politikai alkufolyamatra (McCarty n.d, 6). A magyar politika közelmúltjából jó példa erre az új alkotmány létrehozásának 2010–2011-es folyamata. Mivel a kétharmados többséget elért Fideszt az ellenzék nem tudta megakadályozni az új alkotmány megalkotásában, ezért inkább kivonult az alkotmányozásból. A bojkottstratégiával megkérdőjelezte az egész alkotmányozás legitimitását, hiszen az „egyoldalú alkotmányozás” vádjával hatékonyabban tudta diszkreditálni az új alkotmányt. Az ellenzéknek az alkotmányozásból való kivonulása a Fidesz számára – rövid távon legalábbis – csak kisebb gondot okozott, hiszen az új alkotmány létrehozását eleve az előző két évtizeddel való szakítással igazolta, aminek indokoltságát az ellenzéki kivonulás csak még jobban megerősítette. Közép és hosszabb távon azonban ez gyengítheti vagy akár alááshatja az új alkotmány legitimitását (Jakab 2010).

Összességében Magyarországon a politikai polarizáció (A) a hagyományos kormányzati politikák területén – ahol a klasszikus többségi döntési-szabály érvényesül – csökkenti a közpolitika hatékonyságát, mivel „cikkcakkossá” teszi azt, (B) a hatalommegosztás rendszerébe bevont közpolitikai területeken pedig „konzervatív”, status quo fenntartó hatással járt, (C) több egyéb területen pedig stratégiai konfliktusokhoz vezetett. E hatások következtében az érintett közpolitikák megújuló képessége és hatékonysága gyengülhet.

A patronázhatás

A polarizáció növekedése hatással volt a kinevezési politikára a közigazgatási, kormányzati és szélesebb értelemben vett állami-közintézményi pozíciók betöltése területén. A konszenzusképtelenség növekedése miatt egyre nehezkesebbé vált a törvényhozás jelölési vagy/és jóváhagyási körébe tartozó pozíciók betöltése. Növekedett a pozíciók betöltési eljárásának időtartama, illetve növekszik a betöltetlen

pozíciók száma. Az Egyesült Államokban például ebbe a körbe tartoznak a szövetségi bírák. Magyarországon ebbe a körbe tartoztak az alkotmánybírák, a parlamenti biztosok, az Állami Számvevőszék elnöke, alelnöke, a Legfelsőbb Bíróság elnöke. A politikai polarizáció nemcsak a pozíciók betöltéséhez szükséges időt növelte (egyre hosszabb ideig maradnak betöltetlenül fontos állami tisztségek), de hatással volt e pozíciókat betöltő személyzet minőségére is. A szakmájában kiemelkedő, de karakteresebb személyekkel szemben – amelyeket valamelyik fél biztosan megvétőz - a középszerűek aránya növekedett e testületekben.

A delegitimáló hatás

Mivel a mediánzavazó modelljében a választások kimenetele nem okoz drámai változást a kormánypolitikában, és a választásokon vesztes politikai oldal joggal számíthat arra, hogy a következő választásokon jó esélye van nyerni: a politikai verseny vagy játék tétje így viszonylag alacsony. Például a nyertes nem törekszik a vereséget szenvedett ellenfelei politikai lehetetlenné tételére, kriminalizálására. Az alacsony tét, a nyerési esély és az alapkonszenzus ereje következtében mindkét politikai fél arra számít, hogy a játékszabályok változatlanok maradnak, és hogy a másik fél betartja azokat.

Ezzel szemben az élitek megosztottsága, a politikai paletta polarizáltsága esetén ez a helyzet megváltozik. Megnő a politika tétje. Először is, megnő a választások tétje már *közpolitikai téren*, hiszen – mint fentebb magyar példák alapján láthattuk – gyökeresen különböző, akár ellentétes közpolitikát eredményezhet egy kormányváltás.

Másodszor, a közpolitikai tét mellett a politikának alkotmányos tétje is lesz. Ennek oka, hogy az alapkonszenzus hiánya eltérő alkotmányos törekvéseket is jelenthet, azaz a *játékszabályok* megváltoztatására irányuló törekvéseket. (Pontosabban ez éppen azt mutatja, hogy a *játék metafora* alkalmatlan a politika megragadására, hiszen míg a játékban a szabályok kívülről – exogén – adottak a játékosok számára, addig a politikában a szabályokat a politikai szereplők, azaz maguk a játékosok hozzák.)³³ A játékszabályok módosítására Magyarországon kétharmados

³³ Magyarországon erre kétharmados többség esetén van lehetőség. A közpolitikai „játékból” az „alkotmányozási” játékra való átlépésre a szavazók adnak felhatalmazást. A pártok természetes módon törekednek a minél nagyobb arányú győzelemre, így a kétharmados parlamenti többségre is. Egy a mandátumarányt/szavazatarányt tekintve relatív egyensúlyi helyzetből a minősített többséget jelentő aszimmetrikus parlamenti többség megteremtésében vagy megakadályozásban eltérnek az inkumbens és az ellenzéki párt lehetőségei. Ha az inkumbens párt növeli kormányzati periódusa alatt ilyen mértékben a támogatottságát, akkor az ellenzék hagyományos parlamentáris eszközökkel nem tudja megakadályozni, hogy ezt a támogatottságot mandátumokra váltsa. Ha azonban az ellenzék támogatottsága növekszik, az inkumbens párt idő előtti választások

parlamentari többség kialakulása esetén van lehetőség. Ilyen többsége a Horn- és a második Orbán-kormányoknak volt. A Horn-kormány 1994-ben módosította az alkotmányt, a második Orbán-kormány pedig új alkotmányt fogadott el.

Harmadszor, a politikai és jogi felelősség közti határvonal gyengítésével csökkenhet a politikusok védettsége a jogi felelősségre vonástól. A nyugati demokráciák a képviselők és más vezető állami tisztségviselők számára – megbízatásuk idejére – jogi immunitást adnak, biztosítva ezzel azt, hogy a politikai tevékenységük védett legyen büntetőjogi és más hatósági szankcióktól vagy önkénytől. Az immunitás felfüggesztésének vagy a tisztségéből leköszönt politikusok büntetőjogi eszközökkel való számonkérésének lehetősége, illetve gyakorlata megemeli a politika tétjét. A politikai ellenfelek megbélyegzése, a *politika kriminalizálása* a politikai polarizáció egyik lehetséges hatása. Magyarországon a politikusok elleni büntetőeljárások már az 1990-es évektől kezdődően a pártpolitikai csatározások részévé váltak. Megvádolt vagy eljárás alatt levő elittagok esetében gyakran politikai táborok szerint sorakoztak fel a pró és kontra érvek. A választásokon vereséget szenvedett és leköszönő kormány tagjai, tisztségviselői, az állami cégek vezetői ellen – az új, politikailag ellenoldali kormány részéről – indított nyomozati eljárások és büntetőügyek tömeges számban az ezredforduló után kezdődtek. Mivel a hazai igazságszolgáltatás rendszerében az ügyészség nem az igazságügy-miniszter alá rendelt, hanem független intézmény volt, a hatalomra kerülő új kormányok különleges – valójában vizsgálatot folytató, nyomozást végző – „ellenőrző hivatalokat” állítottak fel az előző kormány tisztségviselői elleni eljárások elindítására.

A polarizáció megnöveli a kormányra kerülés tétjét. A mediánszavazó modellben a tét kicsi, hiszen – mivel a játékszabályok nem változnak – mindig van esély nyerni, és ezzel kormányra kerülni. Ha nem most, majd a következő választásokon. Polarizált politikai paletta esetén megnő a tétje a kormányzati pozíció elvesztésének, ez arra ösztönzi az inkumbens pártot, hogy pozícióját intézményes eszközökkel, a szabályok számára előnyös módosításával stabilizálja. Ennek tankönyvi példája a választási törvény megváltoztatása, vagy az amerikai politikából ismert *gerrymandering*. A magyar politikában jó példa erre az önkormányzati választási törvény 1994-es és 2010-es módosítása a kormánytöbbség részéről vagy az országgyűlési választási rendszer 1994 előtti módosítása, illetve a 2011-ben elkezdett átfogó reformja, továbbá sok elemében az 2012-től bevezetett új alkotmány.

Írásom harmadik részében láthattuk, hogy a politikai polarizáció a pszichológiai és információs, a morális, a közpolitikai, a patronázs- és delegitimáló hatáson keresztül gyengíti a kormányok reszponzivitását és elszámoltathatóságát. Ennek következményeként az inkumbens politikai vezetők egyre önállóbb – ha úgy tetszik –, *önkényesebb* politikát folytathatnak.

---

külrásával mindig megakadályozhatja, hiszen ezzel megelőzheti, hogy ez a növekedés mandátumokban minősített többséget érjen el.

ÖSSZEGZÉS

Befejezésül összegezem munkám három tézisét. Először is, úgy vélem, kielégítően sikerült igazolnom írásom *polarizációs* tézisét, amely szerint 1990–2010 között a magyar politikai elitben és az állampolgárok körében extrém mértékben felerősödött a politikai polarizáció. A polarizációs tézis igazolása megkérdőjelezi azt a korábban a Higley-féle elitparadigmában és a tranzitológiai irodalomban is elfogadott tézist, hogy a hazai demokratikus átmenet erős elikonszenzust (és ezért stabil liberális demokráciát) produkált volna. Másodsor, *endogén* magyarázatot adtam a polarizáció jelenségére. A szavazótáborok politikai-ideológiai profilja és a szavazótáborok közti polarizáció megerősödése éppen a pártstratégiák és az elitek körében végbemenő polarizáció hatására következett be, majd vált markánsabbá. Harmadsor, teoretikus elemzéssel és a magyar politikából vett empirikus példákkal igazoltam, illetve demonstráltam azt a *schumpeteri* tézist, amely szerint a választók körében kialakuló szélsőséges polarizáció csökkenti, csökkentheti a demokrácia működésének hatékonyságát. Az ideológiai polarizáció öt olyan hatásmechanizmusát mutattam be, amelyek gyengítik a demokratikus elszámoltathatóságot.

Hivatkozott irodalom

- Abramowitz, Alan I. – Saunders, Kyle L. 2008. Is Polarization a Myth? In *The Journal of Politics* 2008/2. 542–555.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert 2011. Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergenciaspirál. In Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.): *Részvétel, képvislet, politikai változás*. Budapest: DKMKA. 347–382.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert 2005. A választói tömbök rejtett hálózata. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány (DKMKA). 65–160.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert 2000. *Pártok között szabadon*. Budapest: Osiris.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert 1999. A választói erőter blokksodása, 1994–1998. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest: DKMKA. 619–636.
- Ágh Attila. 1993. The „Comparative Revolution” and the Transition in Central and Eastern Europe. In *Journal of Theoretical Politics* 1993/5. 231–252.
- Bartolini, Stefano 2000. *The Political Mobilization of the European Left: 1860–1980. The Class Cleavage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baylis, Thomas A. 2012. Elite Consensus and Political Polarization: Cases from Central Europe. In *Historische Sozialforschung* (megjelenés alatt).
- Berelson, Bernard 1952. Democratic Theory and Public Opinion. *The Public Opinion Quarterly* 1952/3. 313–330.
- Bernhardt, Dan – Krasa, Stefan – Polborn, Mattias 2008. Political Polarization and the electoral effects of media bias. In *Journal of Public Economics* 2008/92. 1092–1104.

- Best, Heinrich – Higley, John (eds.) 2010. *Democratic Elitism: New Theoretical and Comparative Perspectives*. Leiden – Boston: Brill.
- Bíró Nagy András 2011. Az új pártrendszer térképe – Programok, pártelitek és szavazótáborok a 2010-es választások után. In Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2010-ről*. Budapest: DKMKA.
- Boda Zsolt 2009. Legitimációs és bizalmi deficit a magyar politikai rendszerben. In Bayer József – Boda Zsolt (szerk.): *A rendszerváltás búsz éve*. Budapest: L'Harmattan. 301–317.
- Boda Zsolt – Medve-Bálint Gergő 2010. Institutional Trust in Hungary in a Comparative Perspective. An Empirical Analysis. In Füstös László – Szalma Ivett (szerk.): *European Social Register 2010: Values, Norms and Attitudes in Europe*. Budapest: MTA PTI – MTA SZKI. 184–202.
- Crepaz, Markus. M. L. 1990. The Impact of Party Polarization and Postmaterialism on Voter Turnout. A Comparative Study of 16 Industrial Democracies. In *European Journal of Political Research* 1990/2. 183–205.
- Csizmadia Ervin 2003. *Politika és értelmiség. Pártok, agytrösztök, hálózatok*. Budapest: Századvég.
- Csurgó Bernadett – Megyesi Boldizsár. 2011. Elit-meghatározások és elitcsoportok. In Kovách Imre (szerk.): *Elitek a válság korában*. Budapest: Argumentum. 143–176.
- Downs, Anthony 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row.
- Duverger, Maurice 1959. *Political Parties*. London: Methuen.
- Enyedi Zsolt 2004. A voluntarizmus tere. A pártok szerepe a törésvonalak kialakulásában. In *Századvég* 2004/33. 3–26.
- Enyedi Zsolt 1995. A katolikus-keresztény szubkultúra fejlődése. In *Politikatudományi Szemle* 1995/4. 27–50.
- Enyedi Zsolt – Ken Benoit 2011. Kritikus választás 2010. A magyar pártrendszer átrendeződése a bal-jobb dimenzióban. In Enyedi Zsolt – Szabó Andrea – Tardos Róbert (szerk.): *Új kép-let: a 2010-as választások Magyarországon*. Budapest: DKMKA. 17–42.
- Fábián Zoltán 2005. Törésvonalak és a politikai-ideológiai azonosulás szerepe a pártszimpátiák magyarázatában. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: DKMKA. 207–242.
- Fiorina, Morris P. – Abrams, Samuel A. – Pope, Jeremy C. 2008. Polarization in the American Public: Misconceptions and Misreadings. In *The Journal of Politics* 2008/2. 556–560.
- Fricz Tamás 1991. Politikai tagoltság Magyarországon. In *Válóság* 1991/5. 24–35.
- Gazsó Tibor 2005. Támasz vagy akadály? A média szerepe a magyar választók politikai tájékozódásában. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: DKMKA. 385–406.
- Gergely Zsófia 2006. Gyáva nyulas játékot üz Gyurcsány és Orbán. *Origo* 2006. október 06. <http://www.origo.hu/itthon/20061005gyava.html>.
- G. Fodor Gábor – Schlett István 2006. A „Gyurcsány/Orbán probléma” – avagy milyen válság vár megoldásra? In *Heti Válasz Online* 2006. október 12. http://betivalasz.hu/nezopont/a-gyurcsanyorban-problema-avagy-milyen-valsag-var-megoldasra-14776/?cikk_ertekeles=1&ertekeles=2.
- Girst Noémi – Keil András 2011. Zavar a fejekben? A magyarországi elit és a politika 2009-ben. In Kovách Imre (szerk.): *Elitek a válság korában*. Budapest: Argumentum. 315–336.
- Hetherington, Marc J. 2001. Resurgent Mass Partisanship: The Role of Elite Polarization. In *American Political Science Review* 2001/3. 619–631.
- Higley, John – György, Lengyel 2000. Introduction: Elite Configurations after State Socialism. In John Higley – György Lengyel (eds.): *Elites after State Socialism: Theories and Analysis*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.

- Higley, John – Burton, Michael 2006. *Elite Foundations of Liberal Democracy*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- Higley, John – Pakulski, Jan – Wesolowski, Włodzimierz 2002. Introduction: Elite Change and Democratic Regimes in Eastern Europe. In Higley, John – Pakulski, Jan – Wesolowski, Włodzimierz (eds.): *Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe*. Chippenham, Wiltshire: Palgrave. 1–33.
- Hindmoor, Andrew 2004. *New Labour at the Centre: Constructing Political Space*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Ilonzski Gabriella – Lengyel György 2010. Hungary: Between Consolidated and Simulated Democracy. In Best, Heinrich – Higley, John (eds.): *Democratic Elitism: New Theoretical and Comparative Perspectives*. Leiden – Boston: Brill.
- Ilonzski Gabriella – Lengyel György 2009. Válaszúton: konszolidált vagy színlelt demokrácia? In *Politikatudományi Szemle* 2009/1. 7–25.
- Jakab András 2010. Mire jó egy alkotmány? Avagy az újonnan előkészülő alkotmány legitimitásának kérdése. *Kommentár* 2010/6. 10–23.
- Karácsony Gergely 2006. Árkok és légvárak. A választói viselkedés stabilizálódása Magyarországon. In Karácsony Gergely (szerk.): *A 2006-os országgyűlési választások. Elemzések és adatok*. Budapest: DKMKA. 59–103.
- King, David C. 1997. The Polarization of American Parties and Mistrust of Government. In Joseph S. Jr. – Zelikow, Philip D. – King, David C. (eds.): *Why People Don't Trust Government*. Cambridge, Mass. – London: Harvard University Press. 155–178.
- Kitschelt, Herbert – Mansfeldova, Zdenka – Markowski, Radosław – Toka, Gabor 1999. *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Competition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kitschelt, Herbert 1995. *The Radical Right in Western Europe*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Kitschelt, Herbert 1994. *The Transformation of European Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kitschelt, Herbert 1992. The Formation of Party Systems in East Central Europe. In *Politics and Society* 1992/1. 7–50.
- Körösenyi András 2009. Escher lépcsőin. Vezetés, manipuláció és demokrácia. In *Századvég Új Folyam* 2009/4. 3–24.
- Körösenyi András 2007. A magyar alkotmány legitimitása, 1985–2005. In Jakab András – Takács Péter (szerk.): *A magyar jogrendszer átalakulása, 1985/1990–2005*. Budapest: Gondolat – ELTE ÁJK. 1040–1058.
- Körösenyi András 2006. Mozcékony patthelyzet. Reform és változtatlanság között: a politikai és alkotmányos alapszerkezet változásai, 1990–2005. In *Politikatudományi Szemle* 2006/1. 29–68.
- Körösenyi András 2001. Parlamentáris vagy „elnöki” kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából. In *Századvég Új Folyam* 2001/20. 3–38.
- Körösenyi András 1996. Nőmenklatúra és vallás – törésvonalak és pártrendszer Magyarországon. In *Századvég* 1996/1. 67–94.
- Körösenyi András 1991. Revival of the Past or New Beginning? The Nature of Post-Communist Politics. In *The Political Quarterly* 1991/1. 52–74.
- Körösenyi András – Török Gábor – Tóth Csaba 2007. *A magyar politikai rendszer*. Budapest: Osiris.
- Layman, Geoffrey C. – Carsey, Thomas M. 2002. Party Polarization and „Conflict Extension” in the American Electorate. In *American Journal of Political Science* 2002/4. 786–802.

- Levendusky, Matthew S. 2010. Clearer Cues, More Consistent Voters: A Benefit of Elite Polarization. In *Political Behaviour* 2010/I. III–131.
- McCarty, Nolan n.d. *The Policy Consequences of Partisan Polarization in the United States*. MS. Princeton University.
- Pakulski, Jan – Körösenyi András 2012. *Toward Leader Democracy*. London – New York – Delhi: Anthem Press.
- Palonen, Emilia 2009. Political Polarisation and Populism in Contemporary Hungary. In *Parliamentary Affairs* 2009/2. 318–334.
- Plous, Scott 1993. *The Psychology of Judgement and Decision Making*. New York: McGraw-Hill.
- Przeworski, Adam – Sprague, John 1986. *Paper Stones*. Chicago: Chicago University Press.
- Rae, Douglas W. – Taylor, Michael 1970. *The Analysis of Political Cleavages*. New Haven: Yale University Press.
- Rokkan, Stein 1999. State Formation, Nation Building, and Mass Politics in Europe. In Flora, Peter – Kuhnle, Stein – Urwin, Derek (eds.) 1999. *State Formation, Nation Building, and Mass Politics in Europe. The Theory of Stein Rokkan*. Oxford: Oxford University Press.
- Róbert Péter – Papp Zsófia 2012. Kritikus választás? Pártos elkötelezettség és szavazói viselkedés a 2010-es országgyűlési választáson (lásd jelen kötetben).
- Sartori, Giovanni 1976. *Parties and Party Systems*. Cambridge – New York – Melbourne: Cambridge University Press.
- Sartori, Giovanni 1969. From the Sociology of Politics to Political Sociology. In Lipset, Seymour M. (eds.): *Politics and the Social Sciences*. New York: Oxford University Press. 65–100.
- Schmitt, Hermann – Scheuer, Angelika 2011. A választói döntések meghatározói Kelet- és Nyugat-Európában. In Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.): *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest: DKMKA. 315–346.
- Schöpflin, Giovanni 1990. The Prospects for Democracy in Central and Eastern Europe. In Volten, Peter (ed.) *Uncertain Futures: Eastern Europe and Democracy*. New York: IEWWS.
- Schultz, Christian 2008. Information, Polarization and Term Length in Democracy. In *Journal of Public Economics* 2008/5-6. 1078–1091.
- Schultz, Christian 1996. Polarization and Inefficient Policies. In *The Review of Economic Studies* 1996/63. 331–344.
- Schumpeter, A. Joseph 1987. *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Unwin.
- Tóka Gábor 2006. Vezérek csodálói. A magyar választói magatartás nemzetközi összehasonlításban. In Karácsony Gergely (szerk.): *Parlamenti választás 2006. Elemzések és adatok*. Budapest: DKMKA – Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet. 17–58.
- Tóka Gábor 2005. A törésvonalak, a pártok és az intézményrendszer. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: DKMKA. 243–321.
- Tóka Gábor 2005a. A magyarországi politikai tagoltság nemzetközi összehasonlításban. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: DKMKA. 17–64.
- Tölgyessy Péter 2012. A Fidesz és a magyar politika lehetséges új iránya (lásd jelen kötetben).
- Wasilewski, Jacek 2010. The Assault on Democratic Elitism in Poland. In Heinrich Best – John Higley (eds.): *Democratic Elitism Reconsidered*. Leiden – Boston: Brill Publishers. 173–196.
- Zuckerman, Alan 1975. Political Cleavage: A Conceptual and Theoretical Analysis. In *British Journal of Political Science* 1975/2. 231–248.